

Роман РАДОВИЧ

ТРАДИЦІЙНЕ БУДІВНИЦТВО У ЗОНІ ВІДЧУЖЕННЯ: ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК

У статті розглядається традиційне житлобудівництво поліщуків на теренах колишнього Чорнобильського (частково Поліського) р-нів Київщини (зона відчуження). Охарактеризовані обрядово-ритуальний та конструктивно-технологічний аспекти народного будівництва, їх загальнополіські риси та локальна специфіка. Виділені окремі, збережені до цього часу пам'ятки народної архітектури, які потребують музеєфікації.

Ключові слова: Полісся, зона відчуження, народне житло.

© Р. РАДОВИЧ, 2013

ISSN 1028-5091. Народознавчі зошити. № 4 (112), 2013

Традиційне житло Полісся неодноразово було об'єктом наукових зацікавлень учених. Це й не дивно, адже, як доречно відзначав відомий знавець народної архітектури українців Степан Таранушенко, «...Полісся в історії матеріальної і духовної культури українського народу належить окреме, своєрідне і дуже важливе місце...», оскільки на Поліссі «...збереглися свідчення про такі етапи розвитку української архітектури, про які [...] в будівництві лісостепу залишились ледь помітні сліди, і то лише зрідка», і «...без належного вивчення поліської хати до проблеми генезису українського будівництва, зокрема житлового, не можна навіть приступати» [13, с. 8]. Характеризуючись спільністю основних типологічних ознак, житло окремих районів краю відзначається місцевою локальною специфікою, прискіпливе вивчення якої дає змогу прослідкувати явища, характерні для різночасових історичних зрізів.

У контексті сказаного значний інтерес для дослідників становить народне житло на теренах колишнього Чорнобильського та Поліського р-нів Київської обл., які потерпіли від Чорнобильської катастрофи (нині — зона відчуження). Адже у цій частині Полісся (на межі між Середнім і Східним Поліссям) сформувався надзвичайно цікавий комплекс житлобудівельної культури, який, поряд із загальнополіськими явищами, включав у себе низку локальних особливостей, характерних лише для цієї частини поліського краю. Це відбилось як у плановій структурі житлових споруд, специфіці будівельного матеріалу, будівельних техніці і технології, так і в традиційних звичаях та обрядах, пов'язаних із спорудженням житла.

Необхідність нагального вивчення культурно-історичної спадщини цього краю передовсім викликана тим, що внаслідок Чорнобильської катастрофи відселена нині територія зони відчуження і зони безумовного (обов'язкового) відселення загальною площею 4125 кв. км, на якій розташовувалось 168 населених пунктів, «назавжди перестала існувати як цілісний етнокультурно-мовний ареал, що поставило на грань загибелі увесь комплекс традиційної матеріальної і духовної культури у цьому регіоні» [5, с. 160]. Розселення корінних мешканців в інших регіонах України неминуче веде до асиміляції розчленованої компактної етнографічної групи в нових еколого-культурних умовах. Матеріальні ж історико-культурні пам'ятки в полишених територіях залишаються приречені на загибель [5, с. 160; 6, с. 371].

Хата у с. Страхолісся (фото автора, 2013 р.)

З метою всебічного вивчення традиційної культури поліщуків, відповідно до Постанови Верховної Ради України «Про невідкладні заходи щодо захисту громадян України від наслідків Чорнобильської катастрофи» (1990 р.) була утворена Історико-культурологічна експедиція Мінчорнобиля України (з 1996 р. — МНС України) [5, с. 160]. Складовою програми стала широкомасштабна науково-пошукова тема «Комплексне історико-етнографічне дослідження та фіксація матеріальної і духовної культури радіоактивно забруднених зон Полісся». Її виконання доручили вченим Інституту народознавства НАН України, із залученням науковців інших українських етнографічних осередків, а також вузів [7, с. 3—4]. З 2001 р. ці роботи були продовжені спеціально створеним в системі МНС України Державним науково-виробничим підприємством «Центр захисту культурної спадщини від надзвичайних ситуацій», реорганізованим у 2007 р. у Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (ДНЦЗКСТК) [5, с. 160—161]. Вагоме місце в системі польових досліджень було відведено вивченню традиційної архітектури поліщуків (в тому числі й у зоні відчуження), що дало можливість з'ясувати низку важливих питань як у духовній, так і конструктивно-технологічній сферах народного будівництва цієї частини Полісся. У період після Чорнобильської катастрофи місцеву традиційну архітектуру досліджувало багато вчених (Роман Сілецький, Ярослав Тарас, Зоя Гудченко), а також автор цих рядків. Востаннє нам вдалося побувати у зоні відчуження у квітні цього року. Впродовж двотижневих подорожей ми зібрали надзви-

чайно цінний матеріал (обміряли два десятки житлових та господарських споруд, півтори десятка печей тощо), що, поряд із існуючими до сьогодні відомостями, дало змогу створити узагальнюючу картину житлобудівництва цієї території.

Серед ряду типологічних ознак житла етнологи насамперед виділяють горизонтальне планування і систему опалення. На їх думку вивчення саме цих параметрів дає «найбільшу можливість простежити формування і розвиток типів традиційного селянського житла [...] починаючи з найдавніших будівель, відомих за археологічними матеріалами» [11, с. 230]. Традиційне житло українців, як і житло всіх східнослов'янських народів, пройшло складний, багатоступінчастий шлях розвитку — від однокамерного опалюваного до дво- та трикамерного, яке вважається найбільш типовим для усього східнослов'янського масиву [1, с. 135—144]. Коли, як зазначають дослідники, вже у кін. XIX ст. повсюдно (на теренах України та Білорусі. — Р. Р.) однокамерний тип житла був рідкістю, то на Поліссі у цей час він ще широко побутував на фоні більш складних планувальних схем [3, с. 296]. Окремі зразки таких будівель (чи згадки про них) фіксуємо й на теренах зони відчуження (с. Красно Чор.¹). Скажімо, у с. Кошовка (Чор.) ще у 2013 р. ми виявили невеличку (4,27 x 4,03 м) хату-стебку з односхилим навісом замість сіней. Однокамерні житла у с. Новошепелічі (Чор.) згадує відома дослідниця Ніна Заглада (1934 р.): «...Були хати з сінями і без сіней. Зробить хату, а потім прибудує сіні, так і тепер дехто робить» [4, с. 471]. Цю правду, у кін. XIX — на поч. XX ст. на зазначеній території, як і взагалі на Поліссі [3, с. 297], переважали тридільні («хата» + «сіні» («сени») + «комора»: сс. Теремці Чор., Луб'янка Пол.) та дводільні («хата» + «сіні»: сс. Корогод [2, с. 300] Старосілля, Машеве, Чапаївка, Теремці Чор., Фабриківка Пол.) житла. Однак, так би мовити, у «чистому вигляді» вони траплялись доволі рідко. Зазвичай, у їх сінях при тильній стіні виділяли теплу комору («стебку»), яку у зимові місяці обігрівали жаром («хата» + «сіні» / «стебка» + «комора»: хати кін. XIX — поч. XX ст. у сс. Великий Карогод, Опачичі, Куповате, Іллінці, Андріївка Чор.; Луб'янка

¹ Для позначення колишніх адміністративних районів тут і далі будемо вживати скорочення: Чорнобильський р-н — Чор., Поліський р-н — Пол.

Пол.; «хата» + «сіни» / «стебка»: сс. Терехів, Чапаївка, Іллінці Чор., Луб'янка Пол.). Інколи у сінях дводільних жител при тильній стіні поруч зі «стебкою» виділяли холодну «комору» (хати кін. ХІХ — поч. ХХ ст. у сс. Великий Карогод, Машеве, Зимовище Чор., Луб'янка Пол.). У таких випадках ширина сіней була доволі значною (4,23 м: хата кін. ХІХ ст. у с. Машеве Чор.). Водночас в окремих випадках фіксуємо житла, у яких «стебка» і холодна комора розташовані поруч, через сіни від житлового приміщення (хата кін. ХІХ ст. у с. Іловниця Чор.). Інколи траплялось, що ця частина сіней забудована лише частково (наприклад у хаті кін. ХІХ ст. у с. Паришів (Чор.) комора займає лише кут між причілковою і тильною стінами). Часом в одному ряді із житлом блокували й господарські приміщення: хата + сіни / стебка + хлів + хлів (хата 1883 р. у с. Рудня Ілінецька Чор.).

Досліджуючи традиційне житло поліщуків особливо увагу слід звернути на так зване двохатне «однобічне» житло, у якому два житлові приміщення розташовувались амфіладно по один бік від сіней. У таких спорудах перша з боку сіней хата відігравала функцію повсякденної «кухні», друга — спальні та парадного (чистого) приміщення. Подібні житла відомі у деяких районах Полісся вже зі сер. ХІХ ст. [8, с. 84—85]. Проте ще на поч. ХХ ст. вони тут якогось помітного поширення не мали. Наприклад, у с. Корогод (Чор.) у кін. ХІХ ст. такою була лише одна хата (хата + хата (кухня) + сіни / стебка), яка належала найзаможнішому селянинові [2, с. 300]. На Чорнобильщині, як і на Поліссі в цілому, двохатні житла поширились, в основному, з 20—30-х рр. ХХ ст., а після Другої світової війни стали переважати. Такі будівлі траплялись тут у кількох планувальних варіантах: хата + хата (кухня) + сіни (сс. Кошовка, Старосілля, Старі Шепеличі Чор.); хата + хата (кухня) + сіни / стебка (с. Зимовище Чор.); хата + хата (кухня) + сіни / комора (с. Іловниця Чор.); хата + хата + сіни / стебка, комора (с. Старі Шепеличі Чор.); хата + хата + сіни / стебка + комора (с. Ямпіль Чор.) та ін. Побутовали також споруди типу хата + хата (кухня), з входом у кухню з боку довгого (віконного) фасаду безпосередньо з двору чи крізь невеличкий каркасний тамбур, розміщений перед дверима (сс. Старосілля, Крива Гора, Машеве Чор.).

Бортна колода, с. Крива Гора (фото автора, 2013 р.)

Будівництво нового житла було важливою подією у житті поліщука, тому весь процес його спорудження супроводжувався комплексом обрядово-ритуальних дійств, заборон та пересторог. Першим відповідальним етапом у зазначеному сенсі був вибір оптимально придатного («чистого») місця. Як і повсюдно в Україні, поліщуки Чорнобильщини ніколи не споруджували нової хати на дорогах, стежках, у місцях вбивств, захоронень тощо. Особливо остерігались пожарищ. У с. Ямпіль (Чор.) вважали, що «як чиясь хата згоріла, то це дерево даже в двір не несуть, бо може бути наново пожар». Ніколи не будували на місці плодового дерева (с. Дитятки Чор.). У с. Іллінці (Чор.) з особливою пересторогою відносились до груші: «Там, де груша, хат не будують; груші даже корчувать не можна (інші дерева можна корчувать, а груші — ні)».

Перевірка місця на «чистоту» відбувалась також при допомозі ворожінь. Наприклад, у с. Корогод (Чор.) на місці майбутньої будівлі клали сковороду, а зранку перевіряли — як є роса, то це тепле місце, можна будувати [2, с. 301]. У с. Черевач (Чор.) перед тим, як мали будувати хату, на облюбованому місці звечора на рушник клали «крайчик хліба» і дрібку солі. А зранку перевіряли: як ніщо не пропало, то місце придатне для будови. У с. Новошепеличах (Чор.) ворожіння проводили при допомозі зерна: «Як мали будувати, то там, де має бути Бог (на покуті. — Р.Р.),

Піч у хаті кін. XIX ст., с. Машеве (фото автора, 2013 р.)

звечора сиплять зерно. Як зранку пропаде, то погано — забрали злидні (миші), і як тут збудувати, то в хаті будуть злидні» (перевіряли зраненька, коли кури ще закриті). Подібне ворожіння фіксуємо й у с. Іллінці (Чор.): «Як має будувати хату... то там, де має бути Бог (ікони), сипе жито... як черваки поточать — місце погане, — худоба в господарстві не буде вестись... Є така примха». У цьому ж селі (Іллінці) фіксуємо й інше ворожіння — при допомозі води. Його здійснювали раною весною (початок березня) чи пізною зимою (кінець лютого): там, де має бути покуть, ставили на ніч воду в посудині, — «як до ранку не замерзне — місце тепле, можна стріть». Подекуди ворожіння застосовували й при виборі місця для господарських споруд. Скажімо, у с. Куповате (Чор.) там, «де мали стріть хлева, — на чотирьох вуглах на ноч лежали хліб, де хліб пропадав, там робили ясла (кормушку для скотини)».

Найбільш відповідальним моментом у процесі спорудження нового житла було заснування (встановлення) підвалин («закладина»: сс. Рудня-Вересня, Черевач Чор.); «заклашина»: (с. Луб'янка Пол.). При цьому особливого значення надавалось часу початку будови. Зазвичай хати закладали весною (с. Іллінці Чор.). У ніякому разі цього не можна було робити у високосному році. Увагу звертали й на фазу місячного циклу: «Підвалини закладали на «старому» (місяці), на «молодому» закладина не робили» (с. Черевач Чор.); «Найлучше будувати, як набирається «пудповний» (початок другої фази місячного циклу. — Р.Р.)²» (с. Іллінці Чор.). Щодо

² Фази місячного циклу: 1) «молодик»; 2) «пудповний місяць»; 3) «повний місяць»; 4) «сходні дні» (с. Іллінці Чор.).

дня тижня, то відповідно до інформацій респондентів (на відміну від інших регіонів Полісся) фіксуємо лише заборону будувати у понеділок («бо це важкий день») та у неділю (с. Луб'янка Пол.).

Для зведення нового житла завжди винаймали «майстра» («плотніка»), а вже він набрав собі підсобників. При закладенні підвалин в один (покутній) чи усі чотири замки вкладали будівельну жертву. Найчастіше це були гроші: «Як закладина — на вугли лежали гроші» (с. Фабриківка Пол.); «В усіх чотирьох вуглах підвалин вирізали хрестик і туди клали гроші» (с. Рудня-Вересня Чор.); «Як зкладини — в куті подвали витинали хрещика і туди заложували гроші» (с. Вільшанка Пол.); «Як хату заснують, роблять хрестика на пудвалині в покуті, там кладуть гроші» (с. Дитятки Чор.). Інколи крім грошей у вугли вкладали ще й хліб чи зерна жита: «У куті підвалин робили ямку і в неї закладали гроші і хліб» (с. Луб'янка Пол.); «Як хату або хлів закладають, на вугол кладуть гроші, хліб свічений і свіченою водою бризкають» (с. Іллінці Чор.). У деяких населених пунктах будівельну жертву вкладали на «штандар» під підвалину («На покуті на штандару клали п'ятдесят копеек і закривали подвалиною»: с. Терехів Чор.) чи в яму під «штандар». Цікаво, що у с. Іллінці (Чор.) будівельну жертву вкладали двічі: спершу «в яму під штандар лежали жито, гроші і кропили свяченою водою — закупляли місце», а потім при закритті підвалин «на щастя» ці ж компоненти вкладали у покуті між підвалинами. Необхідність «закупити» місце на хату підтверджує й інформація із с. Новошепеличі (Чор.): «Місце на хату закупляли в Бога. Клали на себе хреста (хрестились. — Р.Р.) і на палі под подвалини клали п'ять копеек». Вірили, що при закритті підвалин майстер міг зробити господарям й щось погане: «Щоб щось погане зробить, то при закладині можна щось заложить на покуті (між підвалини. — Р.Р.)» (с. Іллінці Чор.). Сам момент закриття підвалин, вважався найбільш відповідальним, сторонні старались не бути там присутніми, бо їм майстер міг зробити щось погане: «Як закривали підвалини (вже поклали дари. — Р.Р.), то той, що проходив коло будови, міг померти (так міг зробити майстер. — Р.Р.)» (с. Луб'янка Пол.). За встановлення підвалин, крім домовленої плати, майстрові давали ще подарунки: «Плотнику на закладину давали прісну паланицю і рушник» (с. Рудня-

Вересня Чор.); «Майстри (плотніки) за заклащину діставали подарок — хустки» (с. Іллінці Чор.). Після того, як закрили підвалини, на них у місці покуті «ложать хліб, сіль, а хазяїн навкола обсіває житом» (с. Дитятки Чор.). Дуже часто тут, на покутній підваліні, випивали могорич — «закладіни»: «Як затягнули підвалини, то на них на покуть клали хліб і сіль на рушнику і там пили по чарці» (с. Черевач Чор.); «Як заклали підвалини — пили могорич — закладіни» (с. Рудня-Вересня Чор.). Причому як пили «заклащину», то хто проходив попри новобудову, його запрошували: «Як закладіни, то хто йде по вулиці, того гукають: «Заходьте на закладіни» (с. Луб'янка Пол.). Слід зауважити, що будівельну жертву подекуди закладали й при спорудженні господарських будівель: «Як засновували хліва, по вулах жили (заривали) по яйцеві і одне перед входом, щоб кури водилися» (с. Дитятки Чор.)

«Плотніцька» робота завершувалась зведенням крокв і встановленням на вершку крайньої східної пари «квітки» («віхи»): «На крокви чіпали веху з дерева вишні» (с. Фабриківка Пол.); «Як встановили крокви (як звелі верха), чіпають квітку з квітів» (с. Черевач Чор.); «Як поставили крокви, на них — квітка з голлі дерева» (с. Луб'янка Пол.). Встановлення на кроквах квітки теж завершувалось обов'язковим могоричем («квіткою»): «Як звелі крокви, на них ставили квітку, хазяїн теж ставить могорич (квітка); коли на квітку хазяїн не ставить могорич, то майстри заб'ють мишу чи kota і привіщують до квітки» (с. Рудня-Вересня Чор.). У більшості населених пунктів могоричем відзначали лише ці два етапи спорудження житла («заклащину» і «квітку»). Проте у деяких населених пунктах (с. Рудня-Вересня Чор.) впродовж процесу будівництва був ще й третій могорич: коли заклали надвіконне дерево (щепину), пили могорич — общепіни».

Увесь комплекс обрядодій, пов'язаних із спорудженням житла, завершувався входинами у нову хату («вхощина»). Зазвичай це здійснювали на «старому» місяці, на «молодому» ніколи не входили (с. Черевач Чор.). Відповідно до звичаю, перед тим, як заходити у новобудову, там мала переночувати якась тварина чи птах: «В хату треба пустіт котика, щоб вон переночував» (с. Луб'янка Пол.); «В хату першим певня впускають, щоб співав, щоб хазяїн рано вставав» (с. Іллінці Чор.); «В хаті пер-

Хата 1793 р., с. Черевач (фото автора, 2013 р.)

шим ночує певень і кот; дивляться, де вон буде спать: де вон спить, там і хазяїн буде спать» (с. Луб'янка Пол.); «На вхощину на ноч kota впускали; його впускали перед собою задом: якщо кот крутнеться і побіжить в хату, то це добре, як кот втікає з хати, то це погано» (с. Куповате Чор.). У деяких селах фіксуємо звичай при переході у нову хату зі старої — запрошувати домовика: «Колись в хату на вхощини гукали домовика» (с. Куповате Чор.); «Як переходять: внесли стола, «стольніком» застелили і на стіл «паланічку» і сіль вклала хазяйка. В нову хату з старої хазяйка звала домовика: «Ходім за мной, хазяїн, не оставайся сам» (с. Черевач Чор.). У с. Букраківка (Чор.), коли входили у нове житло, то питали: «Домовик, домовик, де живеш в цьому домі?». Двоє господарів із заплучченими, тримаючи горизонтально дві палки, ставали навпроти один одного: коли палки ідуть навхрест, то є домовик» [2, с. 304]. На «вхощину» першими заходили господарі: «Першим у хату йде хазяїн з хлібом, сіллю і хазяйка з іконою Матері Божої. Гості на вхощину ідуть з хлібом» (с. Іллінці Чор.).

На Чорнобильщині зафіксовано також ряд інших звичаїв та пересторог, пов'язаних із процесом будівництва, житлом, елементами інтер'єру, двору. Зокрема, зазвичай, у новобудові щось мали залишити незавершеним: «Колись як хату будували, то один вугол не дорізували — вон торчав» (с. Куповате Чор.). Під поріг хати закопували підкову, як оберег «від відьом» (с. Луб'янка Пол.). Коли по якійсь причині «покидали хату» (виселялися), то у ній обов'язково залишали стіл і ікону на стіні (стіл обов'язково накритий, «бо на ньому хліб кладуть»). За тверджен-

Сволоок у хаті 1793 р., с. Черевач (фото автора, 2013 р.)

ням поліщуків, «ікон не забирають, щоб не обідіть хати» (с. Іллінці Чор.). За повір'ям, до Благовіщення не можна було городити (пліт. — Р. Р.), «бо загородять хмару і дощ» — не буде дощу (с. Черевач Чор.). «Як гроза, град, то пікну лопату (і ще щось жилізне) викидали на двур» (с. Черевач Чор.).

Як основний будівельний матеріал для спорудження стін житла на Чорнобильщині вживали соснову та осикову деревину, рідше — вільху. Нижній вінець зрубу («подвалини»), та «штандари» (фундаментні палі) виготовляли з дуба. У багатьох селах респонденти твердять, що «в основном хати строїли з осини» (с. Куповате Чор.), «стариє люди хати строїли з осини... осина саме лучше дерево на хату» (с. Іллінці, Ладижичі, Теремці, Оташків, Дитятки, Куповате Чор., Луб'янка Пол.). У с. Теремці відзначають: «З осини хата тепленька. Осина лучше сосни, вона не набирає морозу, осина не має смоли і не пропускає морозу». У с. Оташків (Чор.) зустрічались зруби хат комбіновані з різних порід: на підвалини ішов дуб, далі, до вікон — вільха, а вище — осика. Місяцями респонденти відзначають, що «ольху і осину колись зразу (ще не підсушену. — Р. Р.) клали в постройку, щоб не крутило» (с. Дитятки Чор.).

Сосну для будівництва спеціально вибирали. Найкращою славою користувалась сосна з великим ядром («стрижнем» і малою зовнішньою оболонкою (заболонню — оболонню)). Таку сосну називали «лутиця» («стріжньобвая сосна», «стріжновати лес»). Її впізнавали за жовтим кольором кори (коли кора була «чорною» — дерево мало багато заболоні і в будову не годилось). Зауважимо, що для виготовлення дранки («дранє»), яку дерли на «коробки»,

особливу увагу звертали на структуру річних кілець: брали таку сосну, щоб у неї був «мелкий слой» (вузькі річні кільця), «бо крупного слоя не подереш». Такі дерева переважно росли на горбках («аби не на болоті») і також мали жовту («не дай Бог чорну») кору. Слідкували, щоб сосна не була «крижина» (сосна з ексцентричним стовбуром, яка має «красну» деревину; з одного боку вона дереться, з другого — не дереться). Власне такі дерева й росли при болотах. Кращим для підвалин вважали «синій дуб» — із синюватим кольором деревини («вон крепший»). Дуб із червоним кольором деревини («красний дуб») використовували переважно для столярних робіт: «Красний [дуб] шов на столярний матеріал, ба вон льогко поддається стружке... подвалина, увшула з красного дуба бистро гние» (с. Ладижичі Чор.). Кращі дуби росли на підвищеннях при болотах: «Знизу, із боліт дуб добрий — довго стоїть; зверу, з песков дуб довго не стоїть» (с. Куповате Чор.).

Заготовляли деревину лише у зимові місяці: «Лес вибирали і різали толькі зимою... Летом старі люди лес не рубали. Зимою лес крепший». У с. Куповате (Чор.) деревину починали заготовляти у листопаді, в середу, у «четвертій квадрі місяця» (перед «молодиком»). Зрізане дерево відразу очищали від кори: «Корили — зразу, щоб не заводився шашель». Перед використанням впововж пів року дерево сушили. Хоча його могли використовувати й швидше: «Сосну сушили хоча б один тиждень — і більше, — до пол года».

Певні перестороги щодо використання у будівництві дерев були і у ритуально-обрядовому відношенні. Скажімо, на стіни хати ніколи не брали дерево, у яке влучив грім («громобой», «грове дерево»): сс. Рудня-Вересня, Черевач, Іллінці, Дитятки (Чор.), Вільшанка, Ладижичі (Пол.). «Дерево, що гром побив, гріх брати» (с. Луб'янка Пол.), «Не брали громобой, бо грім в хату вдарить» (с. Дитятки Чор.); «Громобой даже не топили» (с. Ладижичі Пол.). У лісі таке дерево старались обминати: «Через нього не можна було даже переступати» (с. Вільшанка Пол.), «Через громобой не можна в лісі даже переступать, бо воно дорогу заступає — заблудишся» (с. Іллінці Чор.). Не брали й дерев, які вивалила або поламала буря — «вивалив буран» («буролом», «бурелом»): сс. Рудня-Вересня, Іллінці (Чор.), Фабриківка, Вільшанка (Пол.). У с. Іл-

лінці (Чор.) вважали, що «як таке дерево положить, — в хаті буде трощить». У селі Фабриківка оповідали, що «одна жінчина дала в хату буролом і в хаті не велося. Їй приснився батько і сказав, що ту і ту колоду в хату не [можна було] ложити, її треба викинути, бо вона з буролому». Хоча місцями вважали, що «буролом» можна брати в «холодну постройку» (у стіни господарських будівель): с. Рудня-Вересня (Чор.). В окремих селах заборонялось брати на матеріал для житлової споруди осикове дерево: «Осіну в будову не можна ложить» (с. Ямпіль Чор.), «Осіни в хату ложити — Боже збав», бо це не добре» (с. Черевач Чор.).

Хати тут, як і скрізь на Поліссі, будували у зрубній техніці (каркасними могли бути лишень сіни³). Зруби складали з колод («кругляк» «колода» «крўгле дэрево» «бревно»), напівколод («плáшка» «плáха»), третин, четвертин⁴, рідше — з протесаних «брусів». По кутах вінці в'язали врубками кількох конфігурацій. Переважно застосовували прості замки з лишком (із випусками торців поза обріз зрубу): із двосторонньою, односторонніми верхньою та нижньою врубками («у вўгол», «в углї», «в угóл», «в хрестик»). Слід наголосити, що у досліджуваному регіоні (як і у житлобудівництві північної частини Лівобережного (Східного) Полісся), переважала архаїчна кутова врубка, вибрана зверху вінця (у колодах вона мала овальну форму: місцева назва — «в чашку», «в круглий угол»). Знаково, що цю врубку доволі часто застосовували тут навіть у житлових будівлях сер. ХХ ст. Випуски вінців інколи протісували (колод — у вигляді шестигранника, напівколод, третин чи четвертин — у вигляді п'ятигранника), проте, на відміну від більш західних районів Київщини, торці частіше залишали непротесаними. Для ущільнення швів у нижній частині вінців завжди вибирали поздовжній паз («двачку»), у який вкладали мохову прокладку. У давніших будівлях паз (як і кутову врубку) вибирали зверху вінця (хата пер. пол. — сер. ХІХ ст. у с. Андріївка Чор.). Щоб забезпечити міцність зрубу, запобігти викривленню вінців, суміжні зрубини з'єднували між собою «тиблями» (кілками). Їх виготовляли із добре

Хата у с. Крива Гора (фото автора, 2013 р.)

висушеного дуба. Розрізняли два типи «тиблів»: «наскрізні» і «набивні».

У житлі за фундамент правили дубові прикоренки («штандари») завдовжки приблизно один метр. Їх вкопували в землю у місці перехрестя стін та через кожних два метри по периметру будівлі. У ґрунт їх заглиблювали на 0,5—0,6 м (штандари, підвалини, як і інші відповідні елементи зрубу, виводили «под уровень»). На «штандари» вкладали дубові «подвалини»: першими ішли поздовжні, на них — поперечні (а завершувався зруб поперечним деревом). Потім починали зводити зруб. Спершу зав'язували три («до окон») довгі (на всю довжину і ширину стіни житлового приміщення) «вінки» (отвір залишали лише у місці дверей). Далі — з короткого дерева в'язали «простенки» (один між «окнами» і два кутові). Над віконними отворами знову ішла довга деревина — «ощепина», по ній ще одна-дві деревини, а зверху вили зруб «записочини» (поздовжні і поперечні платви), до яких кріпили «кокви» даху.

У кін. ХІХ — на поч. ХХ ст. на теренах району починають застосовувати техніку «в чистий угол» (без випусків торців). При цьому зазвичай використовують кутову врубку, відому в літературі як «риб'ячий хвіст». Проте у кін. ХІХ ст. цю техніку застосовували доволі рідко — лише найбагатші селяни (с. Новопелічі Чор.) [4, с. 472]. Скажімо, у с. Лелів (Чор.) у пер. чв. ХХ ст. була лишень одна така хата [2, с. 302]. Це ж підтверджує інформація й із с. Черевач (Чор.). Дещо частіше почали застосовувати «чистий угол» (поряд із каркасно-дильованим будівництвом «в арцаби») у 1930—1940-ві рр., проте, як вже за-

³ У північно-східній частині Чорнобильщини зустрічаємо дводільні житла, сіни яких виплетені з лози (сс. Старпосілля, Кошовка, Лелів, Усів Чор. та ін.).

⁴ Колоди, протесані із внутрішнього боку на 1/3, ¼ товщини.

Сільська вулиця, с. Стечанка (фото автора, 2013 р.)

значалось, навіть тоді ще широко вживали архаїчне кутове з'єднання «в чашку». У деяких селах Чорнобильщини (с. Паришів) з поч. ХХ ст. поширились «сторчові хати» (будівлі каркасної конструкції, стіни яких заповнювали вертикальними ділями). Очевидно, ця конструкція проникла сюди з лівобережної частини Середньої Наддніпрянщини, де вона мала давню традицію.

У житловому приміщенні зазвичай влаштовували три вікна: два на головному фасаді, одне (наближене до покуті) — на причілку. Зрідка ще одне невеличке віконце прорубували у глухій стіні за «полом» (хата кін. ХІХ ст. у с. Опачичі Чор.). У новіших спорудах два вікна могло бути й на причілку. Віконну коробку вставляли у світлові отвори вже пізніше (після завершення основних будівельних робіт). Її виготовляли з високоякісної сосни (брали «смолове дерево», «сосну-осмул»). Для виготовлення нижньої горизонтальної частини коробки, званої «подоконник» («подушка»), крім соснового, могли вживати й дубове дерево. У підвіконник кріпили дві боковини («лутки»), а зверху через «пальці» на них закладали «верхняк». Столярку («вікна» («окна»), «рами», «двері», «налічники») робив вже не «плотник», а «столяр». У с. Новошепеличах (Чор.) зафіксовано згадки про архаїчні «волокові» вікна: «В хатах [колись] шибок не було, прорізували невеличке віконечко і прироблювали зсередини засувку — дошку шириною в піваршина, яка ходила на пазах. На день засовку відчиняли, а на ніч засовували. В це віконце виходив дим та через відчинені двері» [4, с. 471].

Над житловою камерою зводили стелю («столь», «стуль», «столю»). Її підтримувала комбінація з од-

ного поздовжнього («сволок», «трам», «товстий трам») і трьох поперечних сволоків («трамків», «полутрамків»). Стелю встеляли з дощок, «вкладених у розбіжку («накладна стіль»»). Зверху стелю ґрунтовно утеплювали. У давніших будівлях стелю присипали значним шаром піску по розстелених кулях соломи (с. Корогод Чор.). У с. Іллінці (Чор.) замість соломи на «стіль» вкладали шар сухого дубового листа, а по цьому насипали 0,3 м. піску. У новіших спорудах стелю зверху промащували глиною і присипали нетовстим шаром «песку» (наприклад у с. Ладижичі його давали «на палець»), по цьому могли ще насипати «опілки» (с. Рудня-Вересня Чор.). У с. Паришів по глиняній промазці насипали кострицю, а у с. Ямпіль — ішла солома, «тирса» та полова. У с. Теремці (Чор.) стелю утеплювали наступним чином: мох змочували у розчині глини і ним заліплювали щілини між дошками стелі, потім — усю поверхню змащували глиною і насипали шар полови.

Житло вкривали дахом («криша») на кроквах. На основній частині обстеженої території побутували чотирихилі солом'яні дахи (сс. Ладижичі, Теремці, Паришів, Опачичі, Оташків, Дитятки, Куповате, Кошовка, Страхосілля, Крива Гора, Машеве, Чапаївка, Лелів, Старі Шепеличі та ін.). Лише на північному заході (межір'яччя рік Прип'яті і Уші) превалювали двоххилі дахи (з «причолком», «закотом», «хрантолом», «фаціятотом»), вкриті деревом (колись — довгими коленими дошками) чи соломою (сс. Луб'янка, Фабриківка, Тараси Пол.; Новошепеличі, Товстий Ліс, Іллінці, Рудня Ілінецька, Залісся, Черевач, Рудня-Вересня Чор.). Власне тут найдовше збереглися згадки про архаїчне зрубне, поздовжньо вінчасте перекриття, у якому конструкції стелі і даху були суміщеними — «криша закотом (накотом)» (с. Новошепеличі Чор.) [4, с. 471]. Як відгомін цієї традиції у с. Товстий Ліс (Чор.) лексемою «закот» означували дощатий причілок крокв'яного даху [2, с. 306]. У низці сіл для покриття дахів крім соломи використовували ще й очерет (сс. Карогод, Іллінці, Ладижичі, Теремці, Дитятки, Куповате Чор.; Фабриківка Пол.). Зчаста, особливо при накритті очеретом, застосовували техніку покриття «под щотку» (розстеленими «кулями»). Хоча у багатьох населених пунктах фіксуємо згадки про покриття солом'яними «снопками» («куликами») — «под кулик» (сс. Старі Шепеличі, Іллінці, Ладижи-

чі Чор.; Луб'янка, Фабриківка, Тараси, Вільшанка Пол.). Місцями (сс. Іллінці, Ладичичі, Куповате Чор.) для покриття вживали болотну траву («осоку»), проте так вкривали здебільшого господарські споруди (з неї теж робили «кулики»). У с. Куповате, «кулики», виготовлені з осоки, перед використанням мочили у розчині глини. У с. Усів (Чор.) для покриття дахів спорадично використовували «дубчики» (дрібну лозу) — «вони тоненькі — майже як солома; із них в'язали снопки і вшивали кришу».

На окрему розмову заслуговує система опалення. Універсальним опалювальним пристроєм у житлі була піч (у ній варили страву, пекли, вона обігрівала житлове приміщення). Піч («піч» «печ» «печ» «п'єч» «п'їч» «печка»), як і скрізь в Україні, розташовували в кутку між тильною і пороговою стінами, а пічний отвір повертали в бік довгої фасадної стіни. Давні печі відзначались значними розмірами: вони займали майже четверту частину житлового приміщення. Топочна камера — основна робоча частина традиційної варистої печі («барабан» «кабан» «кобан» «кобіла») розташовувалась на піднятій над долівкою чотирикутній платформі — опіччі. Цю платформу робили дерев'яною чи монолітною. Не зважаючи на відмінну конструкцію, одним із важливих і найбільш стійких показників опіччя була висота (від долівки до верхньої площини «череня»). Ця величина мала важливе значення під час обслуговування варистої печі у процесі її функціонування [12, с. 131]. Висота опіччя у тутешніх печах, зазвичай, коливалась в межах 0,7—1 м (0,93 м, 0,89 м: с. Корогод; 0,78 м, 0,82 м: с. Кошовка; 0,81 м: с. Страхолисса; 0,78 м, 0,86 м: с. Крива Гора; 0,81 м, 0,88 м: с. Старі Шепелічі; 0,73, 0,83 м, 0,86 см: с. Машеве; 0,84 м, 0,89 м, 0,9 м, 0,91 м: с. Луб'янка). Відповідно до свідчень респондентів у давніших печах опічки були дерев'яними. Нагадаємо, що така конструкція піднятого над долівкою подка печі характерна для східнослов'янського будівництва (у тому числі й на теренах Полісся) вже з XII—XIII ст. [10, с. 154—155]. На Чорнобильщині фіксуємо кілька конструктивних варіантів дерев'яних опічків. Це міг бути зруб, складений із чотирьох—п'яти вінців: у відповідному кутку хати зав'язували дубові підвалини, а на них вкладали зруб-двостінок. У зовнішньому куті печі вінці в'язали «в чистий угол», а другі їх кінці зарубували відповідно у порогову і тильну

Мобільний «полутрубок», с. Кошовка (фото автора, 2013 р.)

стіну. Приблизно посередині висоти зруб перекривали стелею (настеляли «подкок»). Нижню частину залишали порожньою: у ній прорубували отвір і влаштовували «кучку», де взимку утримували курей. Простір вище подка заповнювали глиною та іншим — це була «черень» (сс. Кошовка, Старосілля, Зимовище, Ладичичі, Теремці Чор.; Луб'янка Пол.). Зчаста верхня частина зрубу (над «кучкою») мала дещо більші (на 0,25—0,3 м) розміри, її підтримували консольно винесені кінці нижнього зруба (сс. Крива Гора, Машеве, Старі Шепелічі Чор.). В інших випадках заповнений глиною зрубний подок опирався на один—чотири стовпці, вкопані у землю (сс. Машеве, Крива Гора, Страхолисса, Паришів, Зимовище, Іллінці Чор.)

Після влаштування «череня» («черен», «пуд», «спод») споруджували топочну камеру. З метою протипожежної безпеки склепіння відсували від порогової та тильної стін на 15—30 см. Перед майбутнім пічним отвором на опіччі залишали місце на припічок (коли останній не споруджувався окремо), а інколи, збоку, — ще й на запічок. Топочній камері надавали напівциліндричної форми. Її ширина здебільшого дорівнювала 0,8—1 м (0,97 м: с. Черевач; 0,85 м, 0,94 м: с. Іловниця), довжина — приблизно 1 м (1 м: с. Черевач; 0,98 м, 1,07 м: с. Іловниця), висота — 0,4—0,5 м (0,4 м: с. Іловниця; 0,53: с. Черевач). Давніші печі вибивали з глини, згодом почали використовувати сирівку чи випалену цеглу. При влаштуванні склепу використовували різні будівельні матеріали, технології, конструкції опалубки тощо. Один із найпростіших способів спорудження глинобитної печі описала Ніна Заглада у с. Новошепелічах: «Там,

де мала бути топка, клали кучку дров по формі пічі, обліплювали глиною, набивали «кабана» з глини. Майже 100 пуд глини треба» [4, с. 171].

Давніші печі Чорнобильщини були курними: дим розходився по приміщенні і виходив через прочинені двері та спеціальні отвори. Відповідно до матеріалів дослідників такі будівлі побутували тут у кін. ХІХ ст. (сс. Новошепеличі) [4, с. 171], а почасти й на поч. ХХ ст. (с. Корогод) [2, с. 301]. Проте вже у кін. ХІХ ст. більш поширеними були напівкурні житла: над челюстями печі влаштовували виплетений з лози комин («комін»), дим із якого крізь стіновий димоволок виходив у сіни. З поч. ХХ ст. у систему опалення поліщуків входять стелеві димоволоки [4, с. 171]. У багатьох селах напівкурні хати збереглися практично до сер. ХХ ст. (сс. Корогод, Чистогаївка, Іллінці [2, с. 301, 303, 307], Страхолісся Ладижичі Чор.).

Щодо функційної сегментації печі, то на Чорнобильщині цей процес, як і на основній території Середнього Полісся [9, с. 85], здебільшого припадає на другу чверть ХХ ст. Наприклад, у селі Новошепеличах грубки почали робити лише у кінці 20-х [4, с. 172], а у с. Черевач лише у кін. 30-х — на поч. 40-х рр. ХХ ст. [9, с. 85]. Причому першими в інтер'єр житла проникають опалювані грубки-лежанки, а вже потім грубки-стояки [9, с. 85] (лежанку прибудовують до печі з боку запічка, а грубку-стояк встановлюють на деякій віддалі від неї). Натомість кухонна «плита» у побут місцевого населення увійшла лишень у 1940-ві рр. [9, с. 85]. У др. пол. ХХ ст. у багатьох селах Чорнобильщини, як локальне явище, поширилися невеличкі мобільні «полугрубки». Їх складали з випаленої цегли і встановлювали на невисоких (0,5 м) ослінчиках. Такі опалювальні (обігрівальні) пристрої можна було переміщувати по житловому приміщенні.

Отже, як бачимо з цього (далеко не повного) огляду, у зоні відчуження були (а релікти їх частково збереглися й до сьогодні) надзвичайно цікаві й унікальні явища матеріальної та духовної культури у сфері народного будівництва, які, поряд із загальнополіськими, включали у себе низку локальних особливостей, характерних лише для цієї частини поліського краю. Хоча з часу катастрофи, що сталася 26 квітня 1986 р., минуло вже більше двадцяти семи років і багато споруд зруйнував час, польові обсте-

ження, що відбулися у квітні 2013 р. показали, що ще й сьогодні тут маємо низку дуже вартісних пам'яток архітектури. Скажімо у с. Черевач (Чор.) доживає свого віку унікальна (чи не найдавніша на теренах усього Полісся!) хата, на мистецьки вирізьбленому сволоку якої фігурує напис: «ВО ИМЯ ОТЦА И СИНА СВЯТОГО ДУХА АМИНЬ СОЗДАН ДОМ СЕЙ КОШТОМ Р. Б. ВАСИЛИЯ СЕМЕНИКА 1793 ГОДУ». Три надзвичайно цікаві житла сер. — др. пол. ХІХ ст. збереглися у гончарському с. Луб'янка (Пол.). Варта уваги хата пер. пол. — сер. ХІХ ст. у с. Андріївка (Чор.), яка заховала в собі риси, притаманні для Давньоруського будівництва, дводільна хата (з художньо заплетеними сіньми) у с. Страхолісся (Чор.), унікальна хата-стебка у с. Луб'янка (Пол.), господарська стебка у с. Іловниця (Чор.) та багато ін.

Проблема збереження нерухомих історико-культурних пам'яток на відселених територіях заслуговує на особливу увагу. Як слушно наголосив відомий український вчений, академік, директор Інституту народознавства НАН України Степан Павлюк, «єдиний раціональний шлях — перенесення найцінніших споруд на екологічно безпечний майданчик, розташований у легкодоступному місці Зони (зони відчуження. — Р. Р.) з характерним поліським ландшафтом та створення тут музеєфікованого комплексу народного будівництва та побуту відселених територій» [6, с. 378]. Подібної думки дотримується й директор Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф Ростислав Омеляшко. Хоча реалізувати такий проект поки що не можна через відсутність фінансування, сподіваємося, що у недалекому майбутньому ця проблема буде вирішена. В іншому разі безцінні пам'ятки, які доживають свій вік у зоні відчуження, будуть втрачені для прийдешніх поколінь назавжди і безповоротно.

1. Бломквист Е.Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов: (поселения, жилища и хозяйственные строения) / Е.Э. Бломквист // Восточнославянский этнографический сборник: Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белорусов в ХІХ — начале ХХ в. — М. : Изд-во АН СССР, 1956. — С. 3—458.
2. Гудченко З. Забудова сіл Чорнобильщини (за спогадами місцевого населення) / Зоя Гудченко // Полісся

- України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів: ІН НАН України, 1997. — Вип. 1: Київське Полісся. 1994. — С. 299—307.
3. Гурков В.С. Поселения / В.С. Гурков, Р.Ю. Гошко // Полесье. Матеріальна культура / АН УССР. Інститут искусствоведения, фольклора и этнографии им. М.Ф. Рыльского, Львов. отделение; АН БССР. Институт искусствоведения, этнографии и фольклора. — К.: Наукова думка, 1988. — С. 296—297.
 4. Заглада Н. Из звіту етнографічної експедиції 1934 р. / Ніна Заглада; упоряд., прим., «Остання експедиція Ніни Заглади. Замість післямови» М. Глушка // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 2001. — Т. ССХЛІІ: Праці Секції етнографії і фольклористики. — С. 443—505.
 5. Омеляшко Р. Комплексне дослідження культурно-історичної спадщини Полісся у зоні Чорнобильської катастрофи / Ростислав Омеляшко // Минуле та сучасне Волині та Полісся. Народна культура і музеї. Науковий збірник. — Луцьк, 2013. — № 44. — С. 160—163.
 6. Павлюк С. Планетарна катастрофа на чорнобильській атомній електростанції / Степан Павлюк // Народознавчі зошити. — 2011. — № 3. — С. 371—379.
 7. Павлюк С. Передмова / Степан Павлюк, Михайло Глушко // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів: ІН НАН України, 1999. — Вип. 2. Овруччина. 1995. — С. 3—6.
 8. Радович Р. Деякі специфічні риси житла та господарських будівель на Поліссі (XIX — початок XX ст.) / Роман Радович // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів: ІН НАН України, 2003. — Вип. 3. У межириччі Ужа і Тетерева. 1996. — С. 83—94.
 9. Радович Р. Розвиток системи опалення поліського житла: сегментація функцій печі / Роман Радович // Народознавчі зошити. — 2013. — № 1. — С. 78—87.
 10. Раппопорт П.А. Древнерусское жилище / П.А. Раппопорт // Археология СССР: свод археологических источников. — Ленинград, 1975. — Вып. 1-32. — 175 с.
 11. Сілецький Р. Проблема типології опалювальних пристроїв стародавнього житла в Україні (конструктивно-функціональні особливості печі) / Роман Сілецький // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 2001. — Т. ССХЛІІ: Праці Секції етнографії і фольклористики. — С. 230—247.
 12. Сілецький Р. Система опалення народного житла поліщуків (типи опалювальних пристроїв, їх конструктивні особливості, звичаї та повір'я) / Роман Сілецький // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. — Вип. 2. Овруччина. 1995. — С. 125—140.
 13. Таранушенко С. Давнє поліське житло / Стефан Таранушенко // НТЕ. — 1969. — № 2. — С. 8—23.

Roman Radovych

ON TRADITIONAL BUILDING PRACTICE
IN CHORNOBYL ALIENATION ZONE:
SOME PROBLEMS OF STUDY
AND CONSERVATION OF MONUMENTS

In the article have been considered some examples of traditional building practice along Polisia territories of the former Chornobyl (partly Polisian) region, Kyivan land (now in alienation zone). Characteristics of ritual, constructive and technologic aspects of folk building have been presented. Several monuments of folk architecture survived until now have been noted as worth to be turned into museums.

Keywords: Polisia, zone of alienation, folk dwelling

Роман Радович

ТРАДИЦИОННОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО
В ЗОНЕ ОТЧУЖДЕНИЯ:
ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ
И СОХРАНЕНИЯ ПАМЯТНИКОВ

Рассмотрено традиционное жилищное строительство полещуков на территории бывшего Чернобыльского (частично Полесского) районов Киевщины (зона отчуждения). Дана характеристика обрядно-ритуального и конструктивно-технологического аспектов народного зодчества. Отмечены отдельные, сохранившиеся до сегодня памятники народной архитектуры, которые необходимо музеефицировать.

Ключевые слова: Полесье, зона отчуждения, народное жилище.